

**O'ZBEKISTONDA NODAVLAT NOTIJORAT
TASHKILOTLARINING HUQUQIY MAQOMI, XALQARO
TAJRIBADAGI O'XSHASH VA FARQLI TOMONLARI, FUQAROLIK
JAMIYATINI RIVOJLANTIRISHDAGI O'RNI**

Turanov Diyorbek Abdullayevich

O'zbekiston Milliy Universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti Yurisprudensiya: biznes huquqi
yo'nalishi 3-bosqich talabasi
E-mail: turanovd644@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqola O'zbekistondagi nodavlat notijorat tashkilotlarining huquqiy maqomini o'rganadi va ularni tartibga solish kengroq xalqaro kontekstda yoritiladi. U O'zbekistondagi nodavlat notijorat tashkilotlarining tarixiy, konstitutsiyaviy va qonunchilik asoslarini o'rganib, ularning huquqlari, cheklovlari va majburiyatlariga e'tibor qaratadi, shu bilan birga liberal demokratiya va boshqa postsovet mamlakatlaridagi qiyosiy tajribalarni tahlil qiladi. Tadqiqot huquqiy yondashuvlar, xususan, tashkiliy avtonomiya, ro'yxatga olish tartiblari, moliyalashtirish mexanizmlari va davlat nazorati bilan bog'liq o'xshashlik va farqlarni ta'kidlaydi. Bundan tashqari, fuqarolik jamiyatini mustahkamlash, ijtimoiy siyosatga hissa qo'shish va fuqarolar ishtirokini rag'batlantirishda nodavlat notijorat tashkilotlarning roli baholanadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonning qonunchilik bazasi tarixiy va geosiyosiy mulohazalar asosida shakllangan ehtiyotkorlikni aks ettirgan bo'lsa-da, u yanada ochiqlik sari bosqichma-bosqich islohotlarni ko'rsatmoqda. Mahalliy amaliyotni xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish, xususan, uyushmalar erkinligi, moliyaviy barqarorlik va sud-huquq himoyasi sohalarida nodavlat notijorat tashkilotlarining O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini demokratik rivojlantirishga qo'shayotgan hissasini oshirishning asosiy omili bo'ladi.

Kalit so'zlar: nodavlat tashkilotlar, notijorat qonuni, o'zbekiston, fuqarolik jamiyatini rivojlantirish, qiyosiy huquqiy tadqiqotlar, xalqaro tajriba
SJIF: 5.051

Nodavlat notijorat tashkilotlarining huquqiy maqomi uzoq vaqtdan beri fuqarolik jamiyati arxitekturasining hal qiluvchi elementi bo'lib kelgan. Ularning fuqarolarni safarbar etish, siyosatga ta'sir ko'rsatish, xizmatlar ko'rsatish va ijtimoiy hamjihatlikni rivojlantirish imkoniyatlari bevosita ular mavjud bo'lgan qonunchilik bazasi bilan shakllanadi. O'zbekiston, ko'plab postsovet davlatlari singari, nodavlat notijorat tashkilotlarning milliy qonunchilik tizimidagi o'rnini belgilash va tartibga solishdek murakkab vazifani oldiga qo'ydi, shu bilan birga, bu tashkilotlar byurokratik nazorat sub'ekti emas, balki demokratlashtirish va fuqarolar ishtirokining dvigateliga aylanishini ta'minlash uchun xalqaro tajribadan foydalanishga intilmoqda. O'zbekiston kontekstini tushunish nodavlat notijorat tashkilotlarni tartibga solish bo'yicha munozarani kengroq qiyosiy nuqtai nazardan joylashtirishni va huquqiy bazalarning fuqarolik jamiyatini qurishdagi rolga ta'sir qilish usullarini ta'kidlashni talab qiladi.

O'zbekistonda nodavlat notijorat tashkilotlari tijorat korxonalaridan ham, davlat muassasalaridan ham ajralib turadigan yuridik shaxs sifatida tan olingan. "Nodavlat" tushunchasi ularning bevosita hukumat nazoratidan mustaqilligini ta'kidlaydi, "notijorat" esa ularning maqsadi ta'sischilar yoki a'zolar o'rtasida taqsimlash uchun foyda olish emas, balki jamiyat manfaatlariga xizmat qiluvchi ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy, xayriya va boshqa maqsadlarga erishish ekanligini ta'kidlaydi.¹ Ular faoliyatining qonunchilik asoslari, birinchi navbatda, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Fuqarolik kodeksi va ixtisoslashgan qonunlar, ayniqsa, 1999 yilda qabul qilingan va keyinchalik o'zgartishlar kiritilgan

¹ Mirzaqul o'g'li, N. A. (2025). YURIDIK SHAXSLAR: TIJORATCHI VA NOTIJORAT TASHKILOTLARNING HUQUQIY FAOLIYATI. MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH, 4(41), 193-199.

“Nodavlat notijorat tashkilotlari to‘g‘risida”gi qonunga asoslanadi.² Mazkur qonun nodavlat notijorat tashkilotlari deganda fuqarolar va yuridik shaxslar tomonidan qonunga zid bo‘lmagan maqsadlarni ko‘zlash maqsadida tashkil etilgan ixtiyoriy birlashmalar tushunilib, ularning qonuniylik doirasida erkin faoliyat yuritish huquqiga urg‘u berilgan.

O‘zbekistonda nodavlat notijorat tashkilotlarini ro‘yxatdan o‘tkazish protsessual talablarga rioya etilishi va taklif etilayotgan faoliyatning qonuniyligini nazorat qiluvchi Adliya vazirligi orqali amalga oshiriladi. Ushbu ma‘muriy jarayon davlatning sohani monitoring qilishdan manfaatdorligini aks ettiradi, biroq haddan tashqari byurokratik nazorat jonli fuqarolik hayotining rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi mumkinligini ta’kidlagan xalqaro kuzatuvchilarning tanqidiga ham sabab bo‘ldi. Biroq, O‘zbekiston hukumati bunday tartiblarni nodavlat tashkilotlar tuzilmasidan noqonuniy maqsadlarda, jumladan, pul yuvish, ekstremizm yoki siyosiy beqarorlik uchun suiiste‘mol qilishning oldini olish zarurligi bilan oqlaydi. Shunday qilib, davlat nazorati va tashkilot erkinligi o‘rtasidagi muvozanat O‘zbekistonda nodavlat notijorat tashkilot faoliyatini huquqiy tartibga solishning asosiy mavzusi hisoblanadi.

Qonuniy huquqlar nuqtai nazaridan O‘zbekiston nodavlat notijorat tashkilotlari jamoat hayotida ishtirok etish, o‘z fikrini bildirish, davlat organlari bilan muloqot qilish, ommaviy axborot vositalarini tashkil etish, moliyaviy va moddiy yordam olish kabi bir qancha kafolatlardan foydalanadi. Shu bilan birga, cheklovlar, xususan, xorijiy moliyalashtirish sohasida ham mavjud. Xorijiy grantlar yoki xayriyalar davlat nazorati mexanizmlari orqali o‘tishi kerakligi haqidagi qonun talabi shaffoflik va hisobdorlikni ta’minlashga qaratilgan bo‘lsa-

² <https://lex.uz/docs/-11360>.

da, tanqidchilar tomonidan nodavlat notijorat tashkilotlari mustaqilligini cheklash sifatida talqin qilinadi. O'zbekistonda ichki siyosatga tashqi aralashuv haqidagi tarixiy xavotirlar tufayli xorijiy moliyalashtirishning roli ayniqsa sezgir. Demak, huquqiy baza ham fuqarolik jamiyatini rivojlantirish istagini, ham milliy suverenitet va xavfsizlikni hisobga olgan holda shakllangan ehtiyotkor yondashuvni aks ettiradi.

O'zbekistonning huquqiy rejimini xalqaro tajriba bilan qiyoslash qimmatli fikrlarni beradi. Amerika Qo'shma Shtatlari, Buyuk Britaniya yoki Evropa Ittifoqining ko'plab mamlakatlari kabi liberal demokratik mamlakatlarda nodavlat notijorat tashkilotlarni tashkil etish nisbatan sodda bo'lib, ko'pincha minimal ro'yxatga olish yoki xabar berish tartib-qoidalarini talab qiladi. Ushbu tizimlar Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning 22-moddasi va Inson huquqlari bo'yicha Yevropa konventsiyasining 11-moddasi kabi xalqaro hujjatlarda mustahkamlangan uyushmalar erkinligi tamoyiliga ustuvor ahamiyat beradi. Bu mamlakatlardagi nodavlat notijorat tashkilotlarga advokatlik, lobbichilik va inson huquqlari monitoringini o'z ichiga olgan faoliyatlarida keng imkoniyatlar berilgan va cheklovlar odatda tor ma'noda talqin qilinadi va sud tomonidan tekshirilishi kerak.

Aksincha, ko'pgina postsovet davlatlari, jumladan, O'zbekiston, Rossiya va Qozog'istonda nodavlat notijorat tashkilotlarni tartibga solish, xususan, moliyalashtirish va siyosiy ishtirokga nisbatan nazorat va nazoratga urg'u beradi. Masalan, Rossiyada munozarali "xorijiy agentlar" qonuni chetdan moliyalashtirilgan va "siyosiy faoliyat" bilan shug'ullanuvchi nodavlat notijorat tashkilotlarni qo'shimcha tekshiruvdan o'tkazib, maxsus maqom ostida ro'yxatdan

o'tishni talab qiladi.³ O'zbekistonda bir xil qonun hujjatlari qabul qilinmagan, biroq tashqi ta'sirga nisbatan ehtiyotkorlik ruhi o'xshash va huquqiy baza davlatning tashkiliy avtonomiya va davlat manfaatlarini sinchkovlik bilan kalibrlashini aks ettiradi. Shu bilan birga, O'zbekiston so'nggi yillarda ijtimoiy siyosatni amalga oshirishda nodavlat notijorat tashkilotlarining rolini, jumladan, ta'lim, sog'liqni saqlash, atrof-muhitni muhofaza qilish va madaniyatni muhofaza qilish sohasidagi tashabbuslarni kengaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar bilan islohotlarga ochiqqligini namoyish etdi.

O'zbekiston va liberal-demokratik tizimlar o'rtasidagi farqlar ularning umumiy tomonlarini yashirmasligi kerak. Butun yurisdiksiyalarda nodavlat notijorat tashkilotlar odatda fuqarolar ishtiroki, ijtimoiy xizmatlar ko'rsatuvchi va plyuralizm qo'riqchilari uchun muhim vosita sifatida e'tirof etiladi. Notijorat yo'nalishi, ixtiyoriylik va hukumat aralashuvidan avtonomiyaning asosiy huquqiy tamoyillari hamma tomonidan e'tirof etilgan. Biroq bu tamoyillarning amalda qay darajada tatbiq etilishi ko'p jihatdan siyosiy madaniyat, tarixiy tajriba va xavfsizlik masalalariga bog'liq. O'zbekiston ishi markazlashgan boshqaruv merosi geosiyosiy sezgirliklar bilan birgalikda ba'zi G'arb kontekstlariga qaraganda ancha cheklovchi, lekin shunga qaramay yanada ochiqlik sari rivojlanayotgan huquqiy rejimni qanday shakllantirganini ko'rsatadi.

O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini rivojlantirishda nodavlat notijorat tashkilotlarning rolini ana shu huquqiy maqomdan kelib chiqib tushunish kerak. Fuqarolik jamiyati odatda davlat, bozor va oila o'rtasida mavjud bo'lgan ixtiyoriy birlashmalar, tarmoqlar va tashkilotlar sohasi sifatida tushuniladi. Bu fuqarolar

³ Kurbanbayevna, J. I. (2024, July). NODAVLAT NOTIJORAT TASHKILOTLAR FAOLIYATINI MONITORING QILISH VA O'RGANISH TARTIBI. In INTERNATIONAL CONFERENCE ON ADVANCE SCIENCE AND TECHNOLOGY (Vol. 1, No. 7, pp. 7-11).

jamoaviy manfaatlarga intilishlari, qadriyatlarni ifoda etishlari va hukumatlarni javobgarlikka tortish maydonidir. O'zbekistondagi nodavlat notijorat tashkilotlari fuqarolarni umumiy maqsadlar atrofida birlashtirish, davlat unchalik samarali bo'lmagan sohalarda xizmatlar ko'rsatish hamda ishtirok etish va muloqot madaniyatini oshirish orqali fuqarolik jamiyatiga hissa qo'shadi. Masalan, nodavlat notijorat tashkilotlari ayollar huquqlarini himoya qilish, nogironlarni qo'llab-quvvatlash, madaniy merosni asrab-avaylash va insonparvarlik yordamini yetkazishda faol ishtirok etmoqda.

Huquqiy jihatdan davlat nodavlat notijorat tashkilotlarining fuqarolik jamiyatidagi ahamiyatini ularning rolini kuchaytirishga qaratilgan turli dasturiy hujjatlar va Prezident farmonlari orqali tan oldi. Fuqarolik jamiyatini rivojlantirish strategiyalarining qabul qilinishi, shuningdek, nodavlat notijorat tashkilotlari ishtirokida kengashlar va maslahat mexanizmlarining tashkil etilishi barqaror rivojlanish uchun faol fuqarolik jamiyati muhim ahamiyatga ega ekanligini e'tirof etadi. Shunga qaramay, nodavlat notijorat tashkilotlari qay darajada haqiqiy mustaqil kuzatuvchi rolini o'ynashi mumkinligi bahsli bo'lib qolmoqda. Huquqiy cheklovlar, xususan, moliyalashtirish va siyosiy targ'ibot ishlari nodavlat notijorat tashkilotlarning hukumat siyosatiga qarshi chiqishlari yoki ijtimoiy rivojlanishning muqobil qarashlarini ilgari sura olishlarini cheklaydi. Bu keskinlik O'zbekistondagi nodavlat notijorat tashkilotlarning ikki tomonlama rolini ko'rsatadi : ular ijtimoiy siyosatni amalga oshirishda davlatning hamkorlari va ideal holda, plyuralizm va javobgarlikka hissa qo'shadigan mustaqil ishtirokchilardir.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, nodavlat notijorat tashkilotlari huquqiy asoslar kirish uchun to'siqlarni minimallashtiradigan, ortiqcha aralashishlarsiz

shaffoflikni ta'minlaydigan va uyushmalar erkinligini himoya qiladigan muhitda rivojlanadi.⁴ O'zbekistonda ro'yxatga olishda byurokratik to'siqlarni kamaytirish, ichki moliyalashtirish manbalaridan foydalanish imkoniyatini oshirish, advokatlik faoliyatini huquqiy himoya qilishni kuchaytirishga qaratilgan islohotlar sohani yanada mustahkamlashi mumkin. Qiyosiy nuqtai nazar shuni ko'rsatadiki, nazorat mexanizmlari noto'g'ri foydalanishning oldini olish uchun zarur bo'lsa-da, ular tashkilotning mustaqilligi imperativiga qarshi muvozanatli bo'lishi kerak. O'zbekistonda fuqarolik jamiyati barqarorligi ana shu muvozanatni samarali saqlashga bog'liq.

Xalqaro taqqoslashning yana bir muhim jihati nodavlat notijorat tashkilotlar uchun soliq va moliyaviy rejimlarga tegishli. Ko'pgina mamlakatlarda nodavlat notijorat tashkilotlar soliq imtiyozlari, donorlar uchun chegirmalar va raqobatbardosh grantlar orqali davlat mablag'laridan foydalanish imkoniyatidan foydalanadilar. O'zbekistonning huquqiy tizimida ayrim soliqlardan ozod qilish kabi imtiyozli imtiyozlar mavjud, biroq xayriya va korporativ ijtimoiy mas'uliyatni rag'batlantirish uchun ramka yanada rivojlanishi mumkin. Xayriya qilishning huquqiy asoslarini kengaytirish va davlat tomonidan moliyalashtirish mexanizmlarini mustahkamlash nodavlat notijorat tashkilotlarning moliyaviy barqarorligini oshiradi va chet el yordamiga qaramlikni kamaytiradi, shu orqali hukumatning tashqi ta'sirga nisbatan tashvishlarini ham, sektorning mustaqillikka bo'lgan ehtiyojini ham hal qiladi.

Nodavlat notijorat tashkilotlarining huquqiy maqomi, shuningdek, inson huquqlarining keng kafolatlari, xususan, uyushmalar, so'z va yig'ilishlar erkinligidan ajralmasdir. O'zbekiston MXHP ishtirokchisi sifatida ushbu

⁴ Erkinjon O'g'li, N. T. (2024). IJTIMOY SOHA TASHKILOTLARI BOSHQARUVINI ISLOH QILISHDA XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBALARI. Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting, 4(11), 572-578.
SJIF: 5.051

huquqlarni hurmat qilish bo'yicha xalqaro majburiyatlarga ega. Mahalliy huquq tizimi ushbu tamoyillarni o'zida mujassam etgan, biroq ularni amalga oshirish xalqaro standartlarga javob bermagani uchun ba'zida tanqid qilingan. Nodavlat notijorat tashkilotlarining sud himoyasini kuchaytirish, cheklovlar tor doirada va mutanosib bo'lishini ta'minlash, huquqlar buzilgan taqdirda ularni qoplash yo'llarini taqdim etish milliy amaliyotni xalqaro normalarga moslashtirish yo'lidagi muhim qadamdir.

Oxir oqibat, O'zbekistonda fuqarolik jamiyatining rivojlanishi nodavlat notijorat tashkilotlarning qonuniy tan olingan va ijtimoiy vakolatlarga ega bo'lgan subyektlar sifatida samarali faoliyat ko'rsatishiga bog'liq. Ularning ijtimoiy hamjihatlikka, siyosat innovatsiyasiga va demokratik javobgarlikka hissa qo'shish qobiliyati ularning mavjudligini shakllantiradigan huquqiy muhitga bog'liq. O'zbekistonning rivojlanayotgan tizimi muammolar va imkoniyatlarni ko'rsatadi: markazlashtirilgan nazorat merosi nodavlat notijorat tashkilot faoliyatini tartibga solishda ehtiyotkorlik izlarini qoldirgan bo'lsa-da, ularning milliy taraqqiyotdagi rolini e'tirof etish va so'nggi yillardagi bosqichma-bosqich islohotlar yanada ochiqlik sari yo'nalishni ko'rsatadi.⁵ Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, nodavlat notijorat tashkilotlari erkinlik, himoya va qo'llab-quvvatlashdan bahramand bo'lgan jonli fuqarolik jamiyatlari paydo bo'ladi va O'zbekistonning oldinga yo'li bu saboqlarni o'ziga xos kontekstga moslashtirishdan iborat.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistondagi nodavlat notijorat tashkilotlarining huquqiy maqomi mustaqillik va nazorat tamoyillari, fuqarolar ishtirokini rag'batlantirish istagi va milliy xavfsizlikni ta'minlash imperativi o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqlikni aks ettiradi. Xalqaro tajriba bilan solishtirganda,

⁵ Mamirjonovich, U. A. (2025, February). FUQAROLIK JAMIYATI INSTITUTLARI INSON MANFAATLARI HOMOYASINI TA'MINLASHNING ZAMONAVIY VOSITASI. In International Educators Conference (pp. 190-197). SJIF: 5.051

O'zbekiston nodavlat notijorat tashkilotlarini fuqarolik jamiyatining muhim ishtirokchilari sifatida umume'tirof etadi, biroq tartibga solish nazorati darajasida farq qiladi. O'xshashlik ularning notijorat va ixtiyoriyligi, ijtimoiy ahamiyati va jamiyat farovonligiga qo'shayotgan hissasini tan olishda bo'lsa, farqlar byurokratik nazorat darajasi hamda moliyalashtirish va targ'ibot ishlarini cheklash bilan bog'liq. O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini rivojlantirishda nodavlat notijorat tashkilotlarining o'zni shubhasizdir, chunki ular fuqarolarni jalb qilish uchun platforma yaratadi, muhim xizmatlarni taqdim etadi va ijtimoiy innovatsiyalarga hissa qo'shadi. Ularning huquqiy maqomining xalqaro standartlarga muvofiq mustahkamlanishi ularning samaradorligini oshiradi, barqarorligini ta'minlaydi va pirovardida O'zbekiston jamiyatini demokratik o'zgartirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirzaqul o'g'li, N. A. (2025). YURIDIK SHAXSLAR: TIJORATCHI VA NOTIJORAT TASHKILOTLARNING HUQUQIY FAOLIYATI. MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH, 4(41), 193-199.
2. <https://lex.uz/docs/-11360>.
3. Kurbanbayevna, J. I. (2024, July). NODAVLAT NOTIJORAT TASHKILOTLAR FAOLIYATINI MONITORING QILISH VA O'RGANISH TARTIBI. In INTERNATIONAL CONFERENCE ON ADVANCE SCIENCE AND TECHNOLOGY (Vol. 1, No. 7, pp. 7-11).

4. Erkinjon O'g'li, N. T. (2024). IJTIMOIIY SOHA TASHKILOTLARI BOSHQARUVINI ISLOH QILISHDA XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBALARI. Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting, 4(11), 572-578.

5. Mamirjonovich, U. A. (2025, February). FUQAROLIK JAMIYATI INSTITUTLARI INSON MANFAATLARI HOMOYASINI TA'MINLASHNING ZAMONAVIY VOSITASI. In International Educators Conference (pp. 190-197).